

Alina Nowicka-Jeżowa

Uniwersytet Warszawski

Drogi duchowe katolicyzmu polskiego na mapie potrydenckiej Europy – spojrzenie wstępne

Rozprawy zawarte w niniejszym tomie relacjonują wyniki studiów nad związkami katolicyzmu polskiego doby potrydenckiej z tendencjami reformistycznymi, które nurtowały Europę od lat dwudziestych XVI stulecia, a kulminowały w okresie realizacji uchwał soboru. W atmosferze powszechnego przekonania o konieczności odnowy chrześcijaństwa i narastającej krytyki *status quo* podjęte zostały fundamentalne rozstrzygnięcia doktrynalne, zmiany organizacyjne oraz działania zarówno innowacyjne, jak też weryfikujące dziedzictwo ubiegłych stuleci. Toczące się w aulach Trydentu i na forum europejskim dyskusje i polemiki dotyczyły formacji średniowiecznej, skażonej elementami *inhonestum*, lecz nadal żywej i szeroko akceptowanej. Surowej ocenie podlegał humanizm liberalny, często awyznaniowy i bliski teizmowi, oddalający naukę o grzechu i odkupieniu, sprzeczną z mitem nieograniczonych możliwości autokreacji. Z generalnej rewizji wyłonił się całościowy, zintegrowany w zakresach teologicznym, duszpasterskim i literacko-artystycznym, projekt reformy. Przyjmowany przez poszczególne państwa, szczególnie dotknięte protestantyzmem, podlegał on adaptacji i akulturacji,

której mistrzami okazali się jezuici (od 1534). Obok misji ignacjańskiej zaznaczały się już w pierwszej połowie szesnastego stulecia charyzmaty teatynów (od 1517, decyzją papieża zatwierdzone 1524), kapucynów (od 1520, zatw. 1528), barnabitów (1533), bonifratrów (od 1540, zatw. 1572), filipinów (1551, zatw. 1575); po soborze zaś m.in. pijarów (od 1597, zatw. 1621), wizytek (1610), misjonarzy – wincentynów (1625) i szarytek (1633). Aktywność nowych wspomagały dawne wspólnoty, przeniknięte duchem odrodzenia religijnego: franciszkanie, dominikanie, benedyktyni i cystersi, augustianie, paulini, karmelici i karmelitanki. Oczywiście dzieło reformy Kościoła rzymskiego było realizowane także przez hierarchię, kler świecki i laikat, jednak różnorodność i energia środowisk zakonnych, przyciągających osoby świeckie, to cechy charakterystyczne okresu posoborowego, a zarazem ważne elementy kultury intelektualnej, literackiej, artystycznej i społecznej europejskiego baroku.

Program odnowy Kościoła rzymskiego, sformułowany na użytek wielowyznaniowej Rzeczypospolitej i zaakceptowany przez króla niezwykle szybko (na sejmie parczewskim w 1564), został mimo początkowych oporów hierarchii stopniowo, konsekwentnie i skutecznie wprowadzany w życie, co spowodowało widome zmiany w mentalności i obyczajowości, a przede wszystkim w kulturze duchowej, która jest przedmiotem naszych badań.

W zarysowanej perspektywie obserwacji przedstawiany tom łączy się z poprzedzającą go w serii „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą” monografią *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej* (pod redakcją Justyny Dąbkowskiej-Kujko). Związany jest również z tomami poświęconymi tradycji, ukształtowanej w znacznej mierze przez franciszkanów i dominikanów (*Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej* pod redakcją Wacława Waleckiego) oraz konfrontacjom benedyktynów – spadkobierców wielowiekowej przeszłości – z wyzwaniem humanistycznego renesansu, reformacji i trydenckiego *aggiornamento* (*Monastycyzm XV–XVIII w.* pod redakcją Piotra Urbańskiego i Tomasza M. Gronowskiego). Na tle poczynionych w tych publikacjach ustaleń chcemy usytuować rozważania o duchowości potrydenckiej i konstytuujących ją wartościach.

Podobnie jak na Południu i Zachodzie, kulturę religijną Rzeczypospolitej współtworzyło gremium świeckich i duchownych reprezentujących niemal wszystkie środowiska społeczne, jednak *magna pars* restauracji katolicyzmu to dzieło zakonów i zgromadzeń. W pierwszej połowie XVII wieku rozpoczęły działalność kameduli (1604), karmelici boski (1605), bonifratrzy (1609), karmelitanki bosi (1612), reformaci (1622), prezentki (1627), pijarzy (1642). Od lat pięćdziesiątych datuje się historia polskich misjonarzy (1651), szarytek (1652), wizytek (1654), teatynów (1664), oratorian (1668), kapucynów (1681), bartolomitów (bartoszków; 1683 lub 1685), trynitarzy (1685). Liczna obecność w Rzeczypospolitej zgromadzeń potrydenckich (lub, jak trynitarze, dawnych, lecz późno przybyłych), ich adaptacja i rozwój świadczą o otwartości na nowe inspiracje, a także o owocności trudu rozpoznawania prawd i cnót odwiecznych, lecz stawiających przed każdym pokoleniem imperatyw odczytania ich w indywidualnym doświadczeniu egzystencjalnym i konkretnych okolicznościach historycznych oraz głoszenia i realizacji w danym czasie.

Mając to na uwadze, przyjęliśmy porządek narracji wyznaczony przez historię ówczesnego życia konsekrowanego. Pierwszeństwo – zarówno w myśli teologicznej i antropologicznej, jak i w przedsięwzięciach formacyjnych i katechetycznych – miało aktywne od 1564 roku Towarzystwo Jezusowe, zarządzane z centrum rzymskiego (dowodzi tego Anna Kapuścińska w dysertacji *Theatrum meditationis. Ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*)¹. Cenny wkład wniosły stowarzyszenia o proveniencji włoskiej: filipini, pozostający w bliskich kontaktach z rzymskim oratorium Filipina Neriego (portretowani przez Piotra Urbańskiego w studium *Włoska szkoła łagodności i służby: oratorianie /filipini/*) oraz zakon kapucynów (dedykowany im jest szkic Anny Kapuścińskiej *Frutti serafici – owoce seraficzne „nadmiaru miłości”. Kapucyńska szkoła pobożności i naśladowania*). Z Francji przybyli, dzięki przychylności Ludwika Marii, misjonarze – lazaryści i szarytki św. Wincentego à Paulo oraz wizytki, powołane do prac charytatywnych i edukacyjnych (na ten

¹ Studium to, obfitujące w odkrycia źródłowe, poprzedza bogata literatura przedmiotu, w której zwraca uwagę rozprawa M. Bednarza, *Jezuici a religijność polska (1564–1965)*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 149–224.

temat Bernadetta Puchalska-Dąbrowska, *Zakonne formacje francuskie – między vita contemplativa a vita activa. Zgromadzenia wincentyńskie i wizytyki*). Po odnowie przeprowadzonej w Hiszpanii przez Teresę z Ávili i Jana od Krzyża rozwinęli działalność karmelici, zdomowieni u nas od czasów królowej Jadwigi, a teraz wsparci przez obserwantów: karmelitów bosych oraz ich siostry, przybyłe z Niderlandów (to przedmiot rozważań Anny Nowickiej-Struskiej, *Duchowość i piśmiennictwo karmelitańskie w Polsce XVII i XVIII wieku*). Sprowadzeni przez Marię Sobieską bartolomici (zwani bartoszkami) wywodzili się z Bawarii, stacjonowali też na Sycylii, w Portugalii, Irlandii. Franciszkanie dawnych ordynacji, którzy mieli już za sobą radykalne przeobrażenia, ale też kryzys w czasie inwazji protestantyzmu, po Trydencie odrodzili się szybko, nie tylko liczebnie i organizacyjnie, ale również intelektualnie².

Nie ulega wątpliwości, że promotorzy idei zrodzonych w Italii, Hiszpanii, Francji, Niderlandach pozostawali w łączności personalnej i organizacyjnej z macierzystymi ośrodkami. Wielokierunkowe relacje europejskie siedemnastowiecznych szkół życia wewnętrznego sytuują problematykę badawczą w kontekście komparatystycznym. Bez uwzględnienia go studia nad duchowością potrydencką nie rokują rzeczywistych osiągnięć.

Na tle wspólnej tradycji i doktryny oraz związków wyznaczonych przez reguły i formacje duchowe można dostrzec elementy charakterystyczne dla katolicyzmu polskiego. Jerzy Kłoczowski upatrywał ich (podczas dyskusji nad projektem tej publikacji) w decydującym o losach protestantyzmu przywiązaniu znacznej części ludu do dawnych obrzędów³, w trwałości katechezy średniowiecznych mendykantów,

² Ich osiągnięcia reprezentuje Chryzostom Dobrosielski (1606–1676), autor traktatu *Summarium asceticae et mysticae theologiae* (1655), w którym – jak przypomina w recenzji tomu prof. Jarosław Maciej Popławski – „dokonał podziału teologii (duchowości) na ascetykę i mistykę, co miało epokowe wręcz znaczenie dla duchowości katolickiej, a tym samym wpisał się na trwałe w dokonania nauki w wymiarze europejskim (jak i światowym)”.

³ Zagadnienie to było systematycznie badane przez T. Wiślicza-Iwańczyka, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Neriton: Warszawa 2001. Por. A. Bosiacka, *Religijność na Podlasiu w świetle ksiąg cudów z XVI–XVIII w.*, Liber: Warszawa 2007.

którzy dowartościowywali życie rodzinne, propagowali zaangażowanie religijne i społeczne świeckich (głównie członków konfraterni)⁴ oraz w kulcie wolności wyznaniowej, zasilanym ideologią szlachecką. Wskazywał ponadto na niechęć do rygoryzmu, która powodowała z czasem liberalizację surowych zasad, np. Towarzystwa Jezusowego.

Katalog tych cech staramy się poszerzyć, analizując inicjatywy zbiorowe lub indywidualne, zmierzające do adaptacji i naturalizacji ukształtowanych w Europie form kultury religijnej. Rysy oryginalne przejawiała nie tylko – jak dowodzi literatura przedmiotu – twórczość jezuitów polskich, ceniona za granicą, nie tylko odkrywane obecnie piśmiennictwo karmelitanek bosych, ale też dorobek innych, przedstawianych tu wspólnot. Autonomiczność wobec myśli europejskiej zachowywały także dzieła autorów świeckich, a wśród nich Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, najwybitniejszego w swoim pokoleniu erudyty. (Koncepcje „polskiego Salomona” rekonstruuje Justyna Dąbkowska-Kujko, *Theatrum Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*).

Odmienne były również reakcje naszej kultury na wyzwania libertynizmu, sceptycyzmu i ateizmu – trendów, które prowokowały katolicyzm zachodni do odpowiedzi polemicznej, sprzyjając dojrzewaniu i pogłębieniu świadomości chrześcijańskiej (postawy *wobec siedemnastowiecznych nurtów wątpienia i negacji* śledzi Mirosława Hanusiewicz-Lavallee). Idee jansenistyczne i racjonalistyczne, które zmieniły obraz Francji XVII wieku, docierały do Sarmacji, lecz ich wpływ pozostawał ograniczony do kręgów elitarnych: naukowych i dworskich, głównie w otoczeniu Ludwiki Marii, zaprzyjaźnionej z Angeliką Arnaud, księżną Port-Royal. (To przedmiot artykułów Marii Chodyko: *Jansenizm w Polsce w XVII wieku; Glosa do karmelitanizmu w Polsce XVII wieku*).

Znamienny dla naszej kultury był szeroki zasięg praktyk zbiorowych, np. misji, pielgrzymek, kultu obrazów, obrzędów bożonarodzeniowych, pasyjnych i funeralnych, zbliżających do siebie środowiska elitarne, szlacheckie i miejskie, nie wyłączając ludu, który był beneficjentem ambitnie podejmowanych akcji duszpasterskich i charytatywnych. Swoisty demokratyzm znajdował także wyraz we współistnieniu

⁴ Rozkwit konfraterni przedstawia J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, KUL: Lublin 2004.

mistyki i indywidualnej ascezy z aktywnością edukacyjną i charytatywną. Postawę otwartą na potrzeby otaczającego świata demonstrowali i promowali marianie, istniejący od roku 1673. Założyciel tego zgromadzenia, Stanisław Papczyński łączył doświadczenia mistyczne z zaangażowaniem w najbardziej newralgiczne wówczas i powszechne problemy społeczne. (Papczyński jest bohaterem studium Wiesława Pawlaka, *Głos sarmacki w Europie: św. Stanisław Papczyński i jego dzieło*).

Na szczególną uwagę zasługują gorące punkty na mapie duchowej XVII wieku, przede wszystkim aspirująca do *unio mystica* pobożność kordialna, krzewiona nie tylko przez przybywające z Francji uczennice Małgorzaty Marii Alacoque, ale też przez rodzimych mistrzów. Dzieła najwybitniejszego z ich grona Kasptra Drużbickiego SJ⁵, poprzedzające objawienia świętej wizytki, szerzyły kult Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzeczypospolitej i poza jej granicami.

Duchowość potrydencka była emanacją Kościoła rzymskiego, a zatem konstruktem w istocie swojej jednorodnym; tworzonym wspólnym wysiłkiem, ze świadomością służby dla dobra ogółu. (Dowodzi tego rozprawa Jolanty Gwioździk, *Literatura medytacyjna w środowisku żeńskich klasztorów kontemplacyjnych XVII wieku. Kanon – obieg – style odbioru*). *Unitas* realizowała się jednak – co znamienne dla Seicenta – *in varietate*. Właściwy kulturze Rzeczypospolitej tej doby pluralizm znajdował wyraz w różnorodności inspiracji oraz wielości ośrodków duchownych i świeckich, zaangażowanych w pracę na rzecz odnowy. Nie tylko „piękno wielorakie”⁶, ale też wielorakie drogi szukających Boga wzbogacały polski barok.

W świetle interpretowanych w tomie zjawisk kulturowych wymaga zweryfikowania, a wręcz oddalenia, teza o tendencjach izolacjonistycznych, dominujących w religijności zbiorowej. Redukowanie jej

⁵ Por. pracę zbiorową: O. Kasper Drużbicki, *teolog i mistyk polski, 1590–1662*, „Ateneum Kapłańskie” 1963 (66) oraz nowoczesną monografię J.M. Popławskiego: *Kaspra Drużbickiego teologia krzyża*, KUL: Lublin 1997. *Traktat o najkrótszej drodze do doskonałości, czyli o trwałej trosce, wypełnianiu i poznaniu Boskiej woli* został po raz pierwszy przełożony na język polski i opublikowany w Wydawnictwie Benedyktynów Tynieckich w 2014 r.

⁶ Nawiązujemy do tytułu monografii W. Tomkiewicza *Piękno wielorakie – sztuka baroku*, WP: Warszawa 1971.

do prowincjonalnego „katolicyzmu sarmackiego”, dowodzenie partykularyzmu, ksenofobiczności i wulgaryzacji kultu wynika z ograniczenia badań do piśmiennictwa niższego obiegu (które tendencje takie istotnie przejawia) oraz niepełnej znajomości tekstów dokumentujących dialog z centrami europejskimi. Wiele tu białych plam i pytań pozostających bez odpowiedzi. Problemy dotychczas nierozstrzygnięte wymagają studiów źródłowych, usytuowanych w multilateralnym kontekście porównawczym. Przed autorami rozpraw stanęła zatem konieczność przeprowadzenia szerokich kwerend archiwalnych. Pozwoliły one zgromadzić liczne – w znacznej części nieznane dotąd – dokumenty, świadczące o ożywionych kontaktach personalnych i recepcji piśmiennictwa przekazującego naukę różnych szkół życia chrześcijańskiego. Dokonane odkrycia zmieniają dotychczasowy obraz środowisk zakonnych, wskazują nowe zagadnienia, korygują ustalenia dotyczące autorstwa ważnych tekstów, jednak nie przynoszą jeszcze ostatecznych rezultatów.

Mimo intensywnie prowadzonych poszukiwań zebrany w tomie materiał nie obejmuje całego spektrum zagadnień. Wątki komparatystyczne prowadzą do macierzystych siedzib zakonów i zgromadzeń, które przybywały z Italii, Francji i katolickich Niderlandów. Nie znalazła tu należnego miejsca środkowo-wschodnia Europa, choć jej bliskość kulturowa jest oczywista, co potwierdzają interakcje jezuitów w Rzeczypospolitej, habsburskich Czechach, Węgrzech, Austrii i w południowej Słowiańszczyźnie. Nie zostały też zaprezentowane wszystkie wspólnoty, które wniosły dobra do kultury naszego siedemnastowiecza; zabrakło kamedułów, bonifratrów, pijarów, teatynów⁷.

Braki te może częściowo usprawiedliwić istniejący już stan badań, przedstawiony w komentarzach do poszczególnych rozpraw⁸.

⁷ Dziedzictwo pijarów zostało omówione w cennych rozprawach H. Bogdziejewicza: *Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia*, Universitas: Kraków 2005; *Pijarzy jako tłumacze literatury światowej w okresie Oświecenia*, eSPe: Kraków 2006. Piśmiennictwo kamedułów jest omawiane w t. V niniejszej serii.

⁸ Literatura przedmiotu została sumarycznie ujęta w *Bibliografii* na stronie internetowej projektu badawczego, <http://www.laboratorium.al.uw.edu.pl/bibliografia/Bibliografia-tomu-VII.pdf> (dostęp: 22.02.2016).

Na tym miejscu przypomnimy tylko, że studia nad życiem religijnym Rzeczypospolitej, zainicjowane przez Karola Górskiego⁹, rozwijane są przez uczonych z kręgu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Od roku 1982 prowadzi je systematycznie Katedra Historii Duchowości, kierowana kolejno przez Waleriana Słomkę, Jerzego Jana Misiurka, Jarosława Macieja Popławskiego. Owocem trwających od półwiecza prac lubelskich nad historią duchowości są m.in. *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* pod redakcją Mariana Rechowicza (1974–1976)¹⁰, wielotomowa *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej* Jerzego Jana Misiurka (1994–2001), seria „Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów”, szczytująca się monografiami Małgorzaty Borkowskiej i Jerzego Kłoczowskiego¹¹, który jest ponadto autorem

⁹ Wśród edycji i rozpraw Karola Górskiego, inspirujących dalsze studia z historii duchowości, wymienimy: *Pisma ascetyczno-mistyczne Benedyktynki reformy chełmińskiej*, wyd. K. Górski, Księgarnia Uniwersytecka: Poznań 1937; *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*, t. 1: 966–1795, TN KUL: Lublin 1962; *Dzieje życia wewnętrznego w Polsce. Wiek XIX i początek XX wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1964, nr 11, z. 4, s. 5–50; *Matka Mortęska*, Znak: Kraków 1971; *Teologia ascetyczno-mistyczna*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce (wiek XVI–XVIII)*, t. 2, cz. 1, TN KUL: Lublin 1975, s. 429–470; *Duchowość chrześcijańska*, Wrocławska Księgarnia Archikatedralna: Wrocław 1978; *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Akademia Teologii Katolickiej: Warszawa 1980; *Kierownictwo duchowe w klasztorach żeńskich w Polsce XVI–XVIII wieku. Teksty i komentarze*, ATK: Warszawa 1980; *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Znak: Warszawa 1986. Prekursorami badań rozwiniętych przez K. Górskiego byli: H. Cichowski (*Les sciences sacrées en Pologne*, w: *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 12, cz. 2, Paris, kol. 2470–2515; *O historii nauk teologicznych w Polsce*, „Collectanea Theologica” 1936, z. 17, s. 393–405); O. Filek, *La literatura ascetica en Polonia (1548–1648)*, „Revista de espiritualidad” 1968, z. 27, s. 42–56; idem, *Duchowość zakonna według nauki o Hieronima od św. Jacka (Andrzeja Cyrusa): studium historyczno-teologiczne*, Wyd. Karmelitów Bosych: Kraków 1965.

¹⁰ *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, TN KUL, t. 1: *Średniowiecze*, Lublin 1974; t. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, Lublin 1975; t. 3: *Wiek XIX i XX*, Lublin 1976.

¹¹ Seria zawiera wydane w roku 2010 dzieła Małgorzaty Borkowskiej: *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej* i Jerzego Kłoczowskiego: *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*. M. Borkowska jest również autorką monografii *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, wyd. 1, PIW: Warszawa 1996.

licznych rozpraw, syntez i redaktorem dzieł zbiorowych¹². Ze współpracy środowiska lubelskiego z innymi ośrodkami zrodził się *Leksykon duchowości katolickiej* pod redakcją Marka Chmielewskiego (2002)¹³.

Badania torujące drogę naszemu przedsięwzięciu prowadzone były w warszawskiej Akademii Teologii Katolickiej i są kontynuowane w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Cennym kompendium stworzonym w tym ośrodku przez Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego jest *Słownik polskich teologów katolickich* (1981–1983), obejmujący autorów dzieł z zakresu teologii, teologii ascetycznej i mistycznej¹⁴.

Studia źródłowe i interpretacyjne podejmowano także w innych ośrodkach naukowych. Wspomnimy przykładowo o dedykowanej klerykom regularnym ubogim monografii *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce w XVII–XIX wieku* pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej (1993) oraz wydanym niedawno (2013) pokonferencyjnym zbiorze *Piśmiennictwo zakonne w dobie staropolskiej*, redagowanym przez Magdalenę i Michała Kuranów i Katarzynę Kaczor-Scheitler¹⁵.

¹² W bibliotece prac lubelskiego uczonego mieszczą się, obok licznych monografii i rozpraw autorskich, wielotomowe dzieła redagowane, m.in. *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1–5, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów: Warszawa–Poznań 1975–2008; *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1945*, TN KUL: Lublin 1981; *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1–4, Wyd. Ojców Franciszkanów – KUL: Kraków – Lublin 1983–1987. Bibliografia rozpraw autorskich i dzieł redagowanych została ogłoszona w Internecie, http://teatrnn.pl/leksykon/node/1844/jerzy_kloczowski_-_wykaz_publicacji_za_lata_1970_1984 (dostęp: 07.03.2016)

¹³ *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Wydawnictwo „M”: Lublin – Kraków 2002, http://www.kul.pl/files/777/Leksykon_duchowosci_katolickiej.pdf (dostęp: 07.03.2016). Teologii duchowości poświęcony jest również 5 zeszyt „Roczników Teologicznych” TN KUL.

¹⁴ *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H.E. Wyczawski, t. 1–4, ATK: Warszawa 1981–1983. W następnym dziesięcioleciu ukazały się kolejne cztery tomy, a w 2006 tom 9; ostatnie pod redakcją J. Mandziuka.

¹⁵ *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce w XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Zakład Historii Nauk Społecznych IHNOiT PAN – Wyd. Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów: Warszawa – Kraków 1993; *Piśmiennictwo zakonne w dobie staropolskiej*, red. M. i M. Kuran, K. Kaczor-Scheitler, Wyd. UŁ: Łódź 2013.

Od roku 2012 realizowany jest pod kierunkiem Marka Derwicha z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego interdyscyplinarny projekt „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja”. Projektowi towarzyszy periodyk „Hereditas Monasteriorum”¹⁶, który utrwała wyniki badań nad kasatami zakonnymi. W zgromadzonych dotychczas i poddanych interpretacji materiałach liczne tropy prowadzą do epok dawnych.

Również współtwórcy niniejszego tomu na podstawie szeroko zakrojonych poszukiwań źródłowych, formułowali uogólnienia historycznoliterackie i historycznokulturowe. Z poczynionych ustaleń i generalizacji – mniej lub bardziej odważnych w poszczególnych rozdziałach – wyłaniają się dalsze perspektywy poznawcze. Zarysowuje się przede wszystkim długie trwanie *respublica christiana*, która zachowywała i uobecniała tradycję wieków średnich, w XVI stuleciu kontynuowaną innowacyjnie i dopełnioną osiągnięciami renesansu, a następnie przekazywała scalone i przekształcone dziedzictwo pokoleniom oświeceniowym¹⁷. Całościowy ogląd tego wymiaru historycznej diachronii miały z pewnością wpływ na utrwalony w literaturze przedmiotu wizerunek humanistycznej *respublica litterarum*, a także na obraz reformacji protestanckiej.

W świetle przeprowadzonych badań krystalizują się również pytania dotyczące zmian pokoleniowych oraz różnic między zgromadzeniami, które rozpoczęły pracę w naszym kraju przed Trydentem lub wkrótce po nim, od tych, które pojawiły się w drugiej połowie XVII wieku i pozostawały aktywne w wieku oświecenia. W dziedzinie socjologicznej zaznaczają się kwestie pochodzenia społecznego osób konsekrowanych, ich oddziaływania na świadomość i praktyki środowisk świeckich, w najszerszym spektrum: od dworu królewskiego do ludu.

¹⁶ Periodyk ten jest wydawany przez Pracownię Badań nad dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (LARHCOR) w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, www.kasaty.pl; http://issuu.com/hereditas_monasteriorum (dostęp: 22 02 2016).

¹⁷ Wzgląd na diachronię tłumaczy brak ściśle określonej w tomie cezury *ad quem*. Zakres chronologiczny poszczególnych rozpraw został wyznaczony przez badany przedmiot, to jest aktywność danej wspólnoty zakonnej.

W aspekcie literackim odkryte dzieła domagają się opisu jako teksty retoryczne, spowinowacone prawdopodobnie z kaznodziejstwem włoskim lub francuskim, lub jako utwory poetyckie. Interesujące jest wykorzystanie konwencji stylistycznych, stosowanych wówczas w Europie, oraz doskonalenie języka wyrażającego już to miłość świętą, już to zrationalizowane treści duchowe. Na pogłębioną analizę oczekują utwory służące medytacji i kształtowane zgodnie z jej procedurami.

Wszystkie te zagadnienia stanowią ważną część wiedzy o katolickim baroku, której rozwój został zahamowany w czasie powojennym, lecz wcześniej już, w początkach nowożytnej historii literatury, skierowany na boczny tor za przyzwoleniem (lub bez sprzeciwu) wybitnych uczonych, zainteresowanych innymi tematami piśmiennictwa siedemnastowiecznego. Ograniczenia, jakie humanistyka XIX wieku, hołdująca doktrynie pozytywistycznej, narzucała interpretacji dawnej literatury, miały wpływ na paradygmat aksjologiczny, stworzony przez Aleksandra Brücknera, odkrywcę wielu obszarów kultury staropolskiej, a później na wartościowanie utworów literackich w rozprawach Juliana Krzyżanowskiego, który upatrywał „małości” literatury barokowej w skłonnościach „dewocyjnych”, cofających ją do średniowiecza. Sądy te przeszły już do historii, a nowoczesne edycje i opracowania poświęcone poezji w języku polskim i łacińskim, prozie, emblematyce, kaznodziejstwu przywracają stopniowo proporcje badań, odpowiadające ich przedmiotowi. I wprawdzie dziś jeszcze znajomość literatury religijnej XVII wieku nie jest tak ugruntowana, by umożliwiała pełną rekonstrukcję jej zasobów i zapewniła piśmiennictwu polskiemu należne mu miejsce w dziedzictwie europejskim, to jednak cel ten przybliżył się znacznie.

Zamykając uwagi wstępne, pragnę wyrazić podziękowanie zespołowi badawczemu za wspaniałą współpracę, która potwierdziła możliwości i wręcz potrzebę podejmowania studiów zespołowych. Są one owocne, gdy wynikają nie z doraźnych okoliczności, lecz z przyjaźni, która uczy patrzenia we wspólnym kierunku: w stronę prawdy o rzeczach ludzkich.

Podziękowania składam recenzentom: Profesorowi Jerzemu Kłoczowskiemu, Księdzu Biskupowi Profesorowi Janowi Kopcowi,

Księdzu Profesorowi Jarosławowi Maciejowi Popławskiemu, których erudycji i cierpliwej życzliwości ta publikacja wiele zawdzięcza. Dziękuję także za opracowanie redakcyjne Pani Marii Danucie Krajewskiej i za opiekę edytorską Redaktorkom Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego, Paniom Annie Kędziorek i Beacie Jankowiak-Konik.

Osobne słowa podziękowania kieruję do Władz Polskiej Akademii Umiejętności, a szczególnie do Profesora Andrzeja Borowskiego. Dzięki wielkiej przychylności dla tego przedsięwzięcia i pomocy finansowej Akademii rozprawy zawarte w tomie mogły się ukazać w pełnym kształcie.